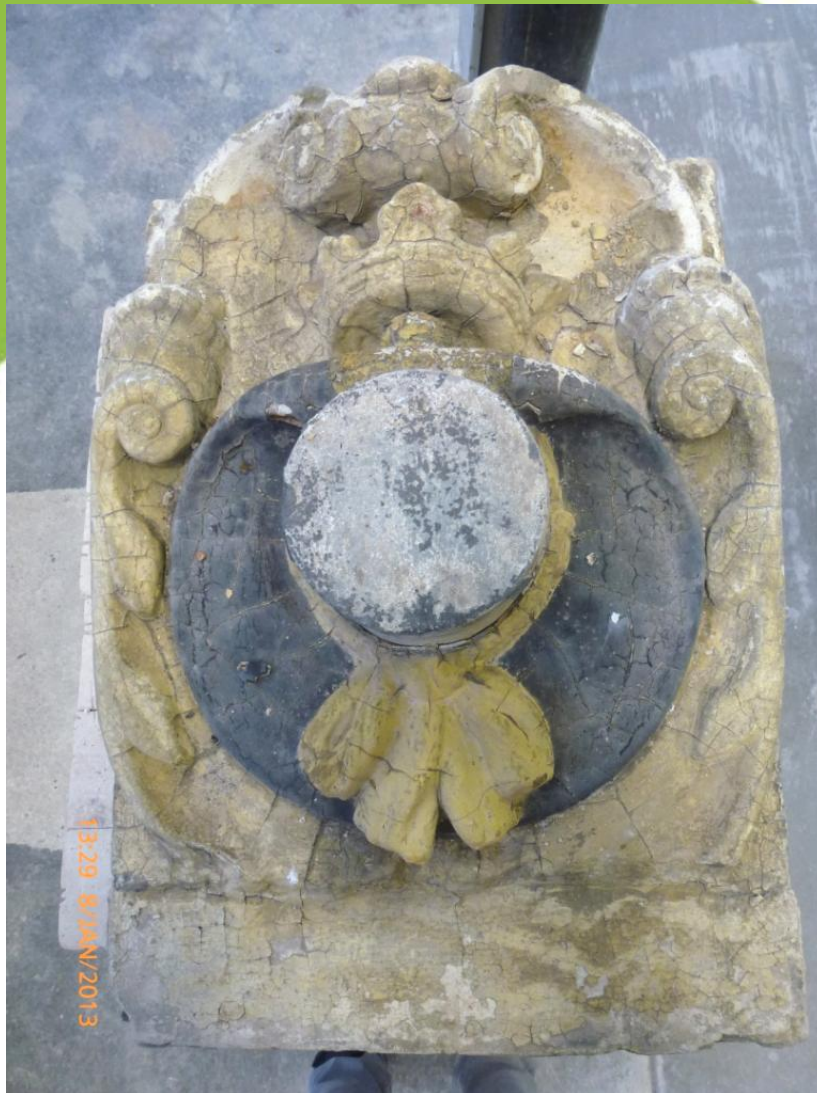

**Historisch onderzoek en kleuronderzoek
gedenkstenen en gevelsteen 'De Blauwe Hoed'
Breestraat 79 te Leiden**

Drs. C.C. Meulemans, februari 2013

Leeswijzer

In dit rapport vindt u de resultaten van het historisch- en kleuronderzoek naar de herkomst en het kleurgebruik op de gevelstenen van Breestraat 79 te Leiden.

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de gevonden informatie in de archieven, op beeldmateriaal en kunsthistorische gegevens.

Hoofdstuk 3 beschrijft het kleuronderzoek met de kleuradviezen en nadere argumentering over de te gebruiken verfsoort.

Hoofdstuk 4 gaat in op verdere onderzoeksvragen en adviezen die naar aanleiding van dit onderzoek naar boven zijn gekomen.

Hieronder vindt u een overzicht van gebruikte termen en afkortingen.

Gebruikte afkortingen	
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5 3811 MG Amersfoort
RAL	Regionaal Archief Leiden, Boisotkade 2A 2311 PZ Leiden

Colofon

Opdrachtgever

Naam: Cofely West Nederland BV
Dhr. R. Verhulsdonk
Adres: Postbus 104
1500 EC Zaandam

Adviseur

Naam: Conserf – monumentenzorg
Opgesteld door: Mevr. Drs. C.C. Meulemans
Postadres: Postbus 11057 | 2301 EB | Leiden
Bezoekadres: Steenschuur 11 | 2311 ES | Leiden
Telefoon: 071 – 57 25 328
Fax: 071 – 57 25 642
E-mail: info@conserf.nl
Website: www.conserf.nl
Projectnummer: WN00300-01
Datum rapport: februari 2013

Objectgegevens

Naam: Gevelsteen 'De Blauwe Hoed', en gedenksteden 'ANNO' en '1652'
Adres: Hoek Breestraat 79 en Diefsteeg
Monumentenstatus: n.v.t.
Oorspronkelijke functie: n.v.t.
Nieuwe functie: n.v.t.
Periode: 1652, halverwege 17^e eeuw

Inhoud

Leeswijzer	1
Colofon	2
1. Inleiding	4
2. Historisch onderzoek	5
2.1 Bestaande informatie	5
2.2 Originele locatie	6
2.3 Beschrijving	11
3 Kleuronderzoek	21
3.1 Onderzoek gedenkstenen 'ANNO' en '1652'	21
3.2 Onderzoek 'De Blauwe Hoed'	24
3.3 Ontdekkingen tijdens het onderzoek	32
3.4 Kleuradvies	37
4. Suggesties voor vervolgonderzoek	39
Noten en literatuur	40

1. Inleiding

Als voorbereiding voor herplaatsing van het oorspronkelijke ensemble van de gevelsteen 'De Blauwe Hoed' en de flankerende gedenkstenen en in het kader van de Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld, heeft Cofely opdracht gegeven voor een historisch kleuronderzoek aan de drie stenen.

Het doel van dit rapport is om het historisch kleurgebruik op de stenen vast te leggen. Het onderzoek bestaat uit het kleuronderzoek ter plaatse, aangevuld met historisch onderzoek, archiefonderzoek en vergelijking met oud beeldmateriaal. Verder wordt een analyse gemaakt van de opbouw van het verfpakket. Het kleuronderzoek aan de stenen is uitgevoerd op 8 januari 2013. In het kader van deze opdracht is archiefonderzoek gedaan in het RAL. Tenzij anders vermeld zijn de afbeeldingen en foto's afkomstig van Conserf - Monumentenzorg.

Leiden, februari 2013

2. Historisch onderzoek

2.1 Bestaande informatie

Door Historische Vereniging Oud Leiden is in februari een Werkgroep Geveltekens opgericht (februari 2012). Deze vereniging heeft in 2012 een achtergrondonderzoek uitgevoerd naar de historie van onder andere de gevelstenen van Breestraat 79. Daardoor is al een beter beeld verkregen van de bouw- en bewoningshistorie op dat adres. Jammer genoeg werd het oorspronkelijke pand met Hollandse trapgevel – waar de gevelstenen een aantal eeuwen in verankerd hadden gezeten - in 1957 afgebroken.

Van de situatie vóór 1957 zijn een aantal foto's bewaard gebleven bij de RCE en de beeldbank van het RAL. Tot voor kort was enkel bekend dat de gevelstenen aan de voorzijde van het pand zaten, maar uit twee archieffoto's (afb. 1 en 2) blijkt dat ook in de zijgevel nog een vierde gevelsteen aanwezig was, en de rechter gevelsteen van de voorgevel een hoeksteen bleek te zijn.

Het is niet duidelijk wanneer de gevelsteen met de hoed – in de volksmond genoemd 'De Blauwe Hoed' - precies is geplaatst; op de steen zelf ontbreekt een datering. De datering van de flankerende gedenkstenen met de inscripties (links) 'ANNO' en (rechts) '1652' zou hierbij opheldering moeten brengen, maar het recente archiefonderzoek door de Werkgroep Geveltekens heeft uiteindelijk meer vragen opgeroepen aangezien men geen logische verklaring heeft kunnen vinden voor de aanwezigheid van een gedenksteen met hoed in de gevel.

Normaal gesproken duidde een dergelijke gevelsteen op de aanwezigheid van de werkplaats van een hoedenmaker in het betreffende pand, maar in de archieven is met betrekking tot de bewoningsgeschiedenis enkel te vinden dat het pand eigendom was van achtereenvolgens een schoenmaker in de 16^e eeuw, vanaf 1601 van Evert Jansz. Cramer, en vanaf 1635 de bakkers Adriaen Jansz. Van Cooten en Harman Hendricxz. Van der Vecht (1644). Deze laatste bakker kreeg vergunning voor een aantal wijzigingen aan het pand, waaronder het plaatsen van een bakoven in 1652, toevallig het precieze jaar dat de gedenkstenen zijn gedateerd. Dit zou erop kunnen wijzen dat in dat jaar het pand grootschalig is verbouwd en de stenen zijn geplaatst/herplaatst.ⁱ

2.2 Originele locatie

Afb. 1 Gevelsteen De Blauwe Hoed

Afb. 2: Gedenksteen met het woord 'ANNO'

Afb. 3: Gedenksteen met het jaartal '1652'.

Afb. 4: De rechterzijde van gedenksteen '1652', met duidelijke sporen van aangebracht rolwerk en gebladerte.

Op afbeelding 1, 2, 3 en 4 zien we de uitgehaalde gevelstenen ter behandeling in het atelier van BamBam Steenhouwers. Afbeelding 5 t/m 8 zijn archiefbeelden uit het RAL en het archief van de RCE, waarop de locatie van de stenen in de originele gevel te zien is. Bijzonder is het geschilderde stadsgezicht van Johannes Rieke (afb. 7), een Amsterdamse tekenaar met een voorliefde voor het in kleur vastleggen van stadsgezichtenⁱⁱ. De foto van rond 1900 van het RCE (afb. 6) en de tekening door Rieke laten ons het vroegste beeldmateriaal van de gevel zien. Door de foto's wordt het ons duidelijk dat het gevelsteenensemble uit méér stenen bestond dan ons nu bekend zijn: in de voorgevel links te beginnen met steen 'ANNO', in het midden gevelsteen 'De Blauwe Hoed' en aan de rechterzijde gedenksteen '1652', die een hoeksteen blijkt te zijn waarvan de rechterzijde zich in de zijgevel van het pand bevond. Aan de andere zijde van het venster in de rechterzijgevel prijkte nog een vierde gevelsteen. Alle stenen waren mooi op de eerste verdieping op dezelfde hoogte tussen de vensters in de bakstenen gevel geplaatst.

De steen 'ANNO' en hoeksteen '1652' hebben een lange tijd in opslag gelegen bij Gemeente Leiden, terwijl de gevelsteen 'De Blauwe Hoed' na 1957 haar plaats had gekregen in de zijgevel (aan de Diefsteeg) van het huidige ABN-kantoor aan de Breestraat. Bij nader onderzoek in het atelier van BamBam bleek steen '1652' ook nog duidelijke sporen van aanwezig rolwerk en gebladerte aan de rechterzijde te hebben, wat overeenkomt met de

foto's waarop de steen duidelijk dienst doet als hoeksteen. Helaas is het rechter hoekgedeelte (nog) niet teruggevonden, en ook is het nu de vraag waar de vierde steen is gebleven die aan de zijkant van het huis in de gevel prijkte.

Afb. 5: Hoekgevel Breesstraat 79, foto in elk geval van na 1950. Maker N. vd Horst. (Bron: RCE, OF05352).

Afb. 6: Hoekgevel Breesstraat 79, foto van situatie begin 20^e eeuw. (Bron: RCE, OF-05353)

Afb. 7: Geschilderd stadsgezicht met Breestraat nrs 79 tot 97, gouache door J.M.A. Rieke in 1896. (Bron: Beeldbank RAL, signatuur PV3762.16)

Afb. 8: Historische gevel Breestraat 79, detail uit foto door Herman Kleibrink in 1956 (Bron: Beeldbank RAL, signatuur PV104363)

2.3 Beschrijving

Gevelsteen 'De Blauwe hoed'

De gevelsteen, een staande rechthoek, toont een hoed vanaf de bovenzijde met een kroontje erboven. Het lijkt alsof de hoed aan een soort knop hangt onder het kroontje, aangezien de bovenzijde van de hoedrand omkrukt. Om de bol van de hoed is een lint gestrikt, waarvan de lussen en uiteinden naar beneden hangen. Het kroontje is in kikkorsperspectief weergegeven; men kan onderlangs in de kroon kijken. Als achtergrond voor de hoed en het kroontje is gekozen voor een cartouchevorm, met rolwerk en gestileerde bladeren aan beide zijden. De gevelsteen is uitgevoerd in hoogrelief, waarbij de bol van de hoed in zijn geheel naar voren steekt. De verhoudingen zijn hierbij intact gelaten, waar bij andere gevelstenen in de uitbeelding nog wel eens rekening gehouden werd met de hoogte van de gevelsteen in de muur en de hoek waarin de beschouwer de steen zou zien.

Afb. 9 en 10: De steen van de bovenzijde en een blik vanaf de zijkant waarbij het hoogrelief duidelijk zichtbaar is.

De gevelsteen is bedekt met een dik verfpakket dat flink gecraqueleerd is en hier en daar (vooral aan de bovenzijde en op de bol van de hoed) zelfs hele stukken mist. De hoed is diep donkerblauw tot zwart gekleurd en de strik heeft als laatste een contrasterende kleur geel gekregen. De cartouche en het kroontje zijn zandsteenbeige geschilderd en vormen zo een neutrale achtergrond.

Opvallend is het ontbreken van de krul in het rolwerk aan de onderzijde; deze is in het verleden weggehakt, te zien aan de plaatselijk abrupte beëindiging van de ornamentering en de relatief rechte horizontale rand die er is ontstaan.

Gedenkstenen 'ANNO' en '1652'

Bij beide gedenkstenen valt de cartouchevorm sterker op, omdat deze dienst doet als achtergrond voor de letters en cijfers. Het ornamentwerk aan beide cartouches is ook iets anders dan bij de gevelsteen 'De Blauwe Hoed'; aan beide zijden van de gedenkstenen bevinden zich mooi geornamenteerde trossen met vruchten die aan het rolwerk lijken te hangen. In beide cartouches is in basreliëf een extra staande ovaal met een rand van sierbladeren uitgehakt in het vlak van de cartouche. 'ANNO' en '1652' komen daarin weer naar voren. De steen 'ANNO' is helaas in twee stukken gebroken; gelukkig is er weinig origineel materiaal verloren gegaan op de breukvlakken waardoor de restauratie niet zo lastig zal zijn. Het rolwerk aan de onderzijde is licht beschadigd aan de linkerkant.

'1652' mist een deel van het rolwerk en de trossen op de hoek en onderaan én natuurlijk het rechterdeel waardoor er een hoeksteen van is te maken.

Op beide stenen is erg weinig verf achtergebleven. Op de letters en cijfers vinden we nog resten van zwarte en lichte verf terug. We kunnen er in elk geval zeker van zijn dat deze verf halverwege de 20e eeuw te dateren is, gezien de duidelijk zichtbare zwarte accentuering op afbeelding 8.

Afb. 11: Steen 'ANNO' in twee stukken.

Afb. 12: Steen '1652' vóór restauratie.

Functie, stijl en datering

Gevelstenen dienden vroeger in eerste plaats als een merkteken of als uithangbord waardoor een huis kon worden onderscheiden van anderen. Vaak stond de vormgeving of de voorstelling in relatie tot de herkomst of het beroep van de eigenaar van het pand.ⁱⁱⁱ

Er werd een kroontje boven een voorwerp of voorstelling aangebracht om de betreffende vakman te onderscheiden van concurrenten in de buurt. Geplaatst boven een hoed betekende het zoiets als 'ik maak mooiere en betere kwaliteit hoeden'. Het fungeerde als een soort keurmerk.^{iv}

Een gevelsteen werd ook dikwijls gebruikt als plaatsaanduiding. Ook 'De Blauwe Hoed' kende een dergelijk nut: Leiden werd in de 17^e eeuw onderverdeeld in wijken, en elke wijk had specifieke grenzen die door straten of huizen werden gemarkeerd. Zo ook Hertogdom van Steinenburg, de wijk waar het pand Breestraat 79 destijds in gelegen was: "*beginnende met het huys van Evert Jansz. Kramer [...], genaempt De Gecroonde Hoet, gelegen aen de zuydtsijde van de Bredestraet opten hoeck van de corte Dieffsteech onder 't bon van 't Vleyshuis [...] eyndende met de huysinge van Willem Pouwelsz. Van Thorenvlyet [...]Jop den houck van de Mandemaeckersteege.*"^v Helaas wordt hier geen kleur van de hoed genoemd, maar we beschikken hiermee wel over een duidelijk bewijs dat 'De Blauwe Hoed' al eerder aanwezig was in de gevel en op zijn minst een kleine halve eeuw ouder is dan de gedenkstenen uit 1652, aangezien dit archiefstuk dateert uit 1608. Deze vroegere datering zou ook het stilistische verschil tussen de cartouches kunnen verklaren.

Gedurende dit onderzoek heeft een kostuumdeskundige zich gebogen over de vorm en stijl van de hoed, om op die manier 'De Blauwe Hoed' van een datering te kunnen voorzien. In eerste instantie werd een datering voorgesteld tussen 1620 en 1650 op basis van de vorm van de bol, de breedte van de rand en de aanwezigheid het lint om de bol heen; dit komt overeen met de eind 16^e, begin 17^e eeuwse verandering van het modebeeld waarbij men overgaat van een lengteaccentuering naar een breedteaccentuering in het silhouet. In de hoedenmode vertaalde zich dat in het breder worden van de rand van de hoed, terwijl de bol van de hoed meer afplatte. Afb. 13 en 14 onderstrepen dit nogmaals.^{vi} Kostuumkenner Mevr. J. der Kinderen beschrijft in *Spelevaart der Mode* in de periode 1600 tot 1655 een bij deftige heren zeer populaire hoed^{vii}:

- (periode 1600-1625) '*Omstreeks 1620-25 zijn ook breedgerande vilten hoeden met lage bol in de mode. De hoeden worden opgemaakt met een 'hoedband' of een koord rondom de bol*'^{viii};
- (periode 1620-1640) '*De hoge cilindervormige hoed, die vroeger de figuur moest verlengen, wordt nu vervangen door een grote, zwarte of grijze vilthoed met brede rand [...]*Eerst heeft de breedgerande hoed nog wel eens een lage bol, maar weldra

wordt de bol wat hoger. De brede rand van de slappe vilthoed kan op allerlei manieren worden omgeslagen^{ix};

- (periode 1635-1655) 'De hoeden veranderen weinig. De rand blijft breed, platliggen of opzij opstaand. De bol wordt van lieverlede iets hoger: soms is hij cilindervormig, soms loopt hij naar boven iets smaller toe. Deftige heren dragen meestal zwarte hoeden, die net als vroeger met lint, koord of passement zijn opgetoomd....'^x

Afb. 14: een overzicht van de veranderende herenmode in de 17^e eeuw. Bij c vertoont de hoed de meeste overeenkomsten met 'De Blauwe Hoed'.

Afb. 13: begin 17^e eeuwse vilten hoed, afkomstig uit een koopvaardijship. (Bron: Geheugen van Nederland SO1-2481, RCE afdeling Scheepsarcheologie)

Historisch gezien is de hoed in vorm vergelijkbaar met een staalmeestershoed, of zogenaamde vilten castoor ('castoor' is Oud-Nederlands voor vervilt beverhaar). Deze hoeden waren tussen 1600 en 1700 populair onder de rijke burgerij en rijke middenklasse. De heren kleedden zich voornamelijk in donkere kleding (blauw tot zwart) om hun rijkdom te laten zien; pure donkere kleuren waren duurder omdat de kledingstukken met deze kostbare pigmenten moesten worden gekleurd.

De beschrijving van de populaire hoed door mevrouw Der Kinderen komt overeen met de vorm van 'De Blauwe Hoed'. In de kunstgeschiedenis zijn er in de periode 1600-1650 diverse schilders en tekenaars die de hoed in hun werken hebben afgebeeld, waaronder bekenden als Vermeer en Rembrandt, maar ook Jan van de Velde II en Mathieu Le Nain. Afb. 15 en 16 tonen werken van deze laatste twee kunstenaars.

Afb. 15 (links): 'Jonge man', gewassen pentekening van Jan van de Velde II, ongedateerd (Bron: www.britishmuseum.org)

Afb. 16: 'De tric-tracspelers', door Mathieu Le Nain, ongedateerd. (Bron: <http://www.kipar.org/period-galleries/>)

Tijdens de uitvoer van het kleuronderzoek zijn er interessante details van de hoed onder de dikke verflagen vandaan gekomen, die de datering eventueel zouden kunnen vergemakkelijken. De bovenzijde van de hoed – net onder het kroontje - werd vrijgelegd, waarbij een bewerkte 'knobbel' en een strik tevoorschijn kwamen (afb. 17). De knobbel komt overeen met de versiering in de hoed van de pentekening van Van de Velde II. De tekening is op grond van het kostuum te dateren omstreeks het eerste kwart van de 17^e eeuw^{xi}.

Afb. 17: de knop met strik aan de bovenzijde van de hoed, die onder de vele verlagen vandaan kwam.

Vergelijkbare gevelstenen

Na het verwijderen van de verflagen op 'De Blauwe Hoed' werd er heel veel detail zichtbaar, vooral in het kroontje en in de strik rond de bol van de hoed, wat een mooi getwijnd dubbelkoord bleek te zijn met aan weerszijden van de bol kleine rozetjes (afb. 18 en 19). Het lijkt erop dat het koord op een ingenieuze manier om de bol van de hoed is gestrikt, waarbij de bovenrand van de hoed wordt omgevouwen en er een knobbel met strik aan de bovenzijde ontstaat.

Door het vrijleggen van de details werd het mogelijk om de hoed beter te vergelijken met andere gevelstenen. Hoewel niet in een dergelijk gedetailleerde vorm, zijn er toch gevelstenen gevonden die stilistisch vergelijkbaar waren met 'De Blauwe Hoed'. Het overgrote deel van de gevonden gevelstenen bevindt zich in Amsterdam, één in Den Bosch en de laatste in Maastricht.

Afb. 21, 22 en 23 komen het meest overeen, waarbij de gouden kleur van de eerste behoorlijk in het oog springt. Het is niet bekend of deze kleur volgens kleurhistorisch onderzoek en na raadpleging van bronnen is aangebracht. De zwarte kleur van afb. 22 en 23 komt overeen met de historische klederdracht zoals eerder in dit hoofdstuk is besproken.

Afb. 18: 'De Blauwe Hoed' na gehele vrijlegging van de steen.

Afb. 19: Detail van een rozetje of knoop aan de zijkant van de bol.

Afb. 20: Rode hoed aan Keizersgracht 104 te Amsterdam (Bron: www.hollandfocus.nl)

Afb. 21: Gevelsteen 'In den vergulden hoed' aan Markt 34-36 te Den Bosch (Bron: <http://www.bossche-encyclopedie.nl>)

Afb. 22: Gevelsteen Hoed aan de St. Luciënssteeg te Amsterdam, vóór en na restauratie (Bron: <http://www.gevelstenen.net>)

Afb. 23: Gevelsteen 'In de Swarte Kasstoor', aan Rozengracht 204 te Amsterdam (Bron: www.inburgerwoordenbeeldboek.nl)

Afb. 24: Gevelsteen 'Het Zwarte Hoedje' aan Limbrichterstraat 29 in Maastricht (Bron: www.maastrichtsegevelstenen.nl)

3 Kleuronderzoek

3.1 Onderzoek gedenkstenen 'ANNO' en '1652'

Vanaf het eerste ogenblik werd duidelijk dat er op beide gedenkstenen erg weinig kleurrijke verf was overgebleven. Op het oude beeldmateriaal (afb. 5 t/m 8) is zichtbaar dat de 'kale' staat waarin de gedenkstenen nu verkeren, al een langere periode zo is. Op de foto's van na 1950 en 1956 zien we enkel nog dat de letters en cijfers geaccentueerd zijn; verder lijken de stenen egaal in kleur, afgezien van de vervuiling. Of dit erop duidt dat de stenen in een egale kleur waren geverfd is hiermee echter niet te beargumenteren; de foto's zijn immers in zwart-wit.

Het praktische kleuronderzoek gaf wel een eenduidig antwoord op de vraag óf de stenen in het verleden wel waren geverfd: dat waren ze absoluut. Er zijn echter enkel zandsteenkleurige en witte verflagen teruggevonden. Alleen op de steen 'ANNO' is in de rollagen aan de onderzijde een dik kleurenpakket teruggevonden met minimaal 13 verflagen. Gezien de versteende en geoxideerde staat van de verf was het echter lastig om de lagen te scheiden en te tellen. Wel was er een duidelijke kleurtraditie te zien van enkel crèmekleurige en zandsteen/bentheimerkleurige verflagen. Dit komt redelijk overeen met de traditie om gedenkstenen in een egale kleur te houden waardoor alle aandacht kon gaan naar de (veelal donker) ingekleurde jaaraanduiding.

De jaaraanduiding 'ANNO' en '1652' hebben wel verschillende lagen zwart gekend, wat logisch is aangezien de jaaraanduiding het belangrijkste onderdeel van de steen was en daarom ook wel wat accentuering mocht gebruiken. In het kuiltje van de 'A' is weer flink wat oker/bentheimer teruggevonden, maar geen sporen van andere kleuren die zouden zijn gebruikt voor de achtergrond.

Afb. 25: de letters ANNO zijn vrij kaal en laten enkel zwarte/donkere verflagen zien.

Afb. 26: Steen ANNO, onderaan links is de verfrest te zien.

Afb. 27: Detail van de verfresten, diep weg in een hoek van de cartouche.

De witte kleur die nu op de achtergrond / ovaal zit is kalkkleurig tot bijna grijswit. Deze laag komt ook op de andere kale delen van de steen terug, maar lijkt niet erg oud te zijn; ze is erg bros en brokkelt snel af. We ontdekken ook in een klein hoekje dat deze lichte kleur boven op de oude okerlagen is gezet. Vermoedelijk is het een kleurbehandeling van de steen die tussendoor is gedaan om het geheel weer egaal van kleur te krijgen (misschien halverwege de 19e eeuw).

Afb. 28: De witte laag rechts op de steen, waaronder in een hoekje weer okerkleur vandaan komt.

Helaas is door deze vorm van onderzoek niet te zeggen of de daadwerkelijke éérste laag die is aangetroffen op de steen, ook de eerste laag verf betreft die halverwege de 17e eeuw is aangebracht. Daarom zijn er verfmonsters genomen, waarmee eventueel verder laboratorium- en scheikundig onderzoek kan worden gedaan naar de samenstelling en ouderdom van de verf.

3.2 Onderzoek 'De Blauwe Hoed'

Het kleuronderzoek heeft interessante informatie opgeleverd. De steen heeft diverse kleuren gekend, en daarmee zijn de diverse benamingen die de gevelsteen in de volksmond heeft gekregen wel te onderschrijven ('Oranje hoed, Blauwe hoed, Zwarte hoed'). De steen staat tegenwoordig bekend als De Blauwe Hoed, vermoedelijk door de blauwgrijze (verkleurde en verweerde) tint die de hoed op dit moment heeft.

De verwachtingen over de te vinden kleuren waren hooggespannen, enerzijds door de verschillende namen die de hoed in het verleden heeft gehad, en anderzijds door de aanwezigheid van een heel dikke verflaag, die toch wel de hoop gaf op het vinden van een heel aantal verflagen, waaronder de originele.

In het verloop van het kleuronderzoek zijn we op de kroon en op de strik van de hoed wel op diverse andere kleuren gestuit, maar juist op de hoed waar we hadden verwacht een heleboel kleur te vinden, was het gebruikte kleurenpalet zeer sober. En hoe verder we op de diverse onderdelen in de oudere kleurlagen kwamen, hoe minder kleur er gebruikt leek te zijn. Oker en zwart waren uiteindelijk de oudste/eerste lagen die we op de steen tegenkwamen.

Hieronder is per onderdeel ingegaan op de aanwezige verf. Het was zeer lastig om sommige lagen met de scalpel onderling te scheiden van elkaar; zeker als er sprake is van verf op lijnoliebasis zorgt dit voor een zeer harde verf die vaak goed is gehecht op de onderliggende verflaag. Er is door gebruik van een kleine frees geprobeerd om de laagopbouw inzichtelijker te maken. Er is echter alleen door microscopisch onderzoek exact te achterhalen hoeveel lagen er precies aanwezig zijn. In dit onderzoek is hier geen gebruik van gemaakt.

Verflagen op de hoed

De hoed heeft weinig echt specifieke kleuren gekend, behalve dat er een oranje laag (afb. 30) is ontdekt tussen de okers en zwarte/donkerblauwe lagen. Deze laag behoort echter niet tot de oudste verflagen. De oudste gepigmenteerde laag was een halve millimeter dikke lichte oker/bentheimerkleur, met direct daarop een donkere (vermoedelijk zwarte) kleur.

Afb. 29: detail van de vrijlegging van de hoed; zichtbaar is de oudste lichte okerkleur op de rand.

Afb. 30: een doorsnede van een verfmonster van de hoedrand. Duidelijk zichtbaar is de oranje kleur.

Oudste lagen	
1-3	Oker/bentheimer, laag is 0,5 mm dik, bestaat vermoedelijk uit meerdere lagen maar slecht scheidbaar
4	Donker oker, misschien donker verkleurd/geoxideerd maar kan ook een glaceerlaag zijn.
5	Donker / zwart
6-11	5-tal okerlagen, die steeds lichter worden, neigend naar bentheimer
12	Donker / zwart
13	Oranje
14	Bentheimer/grondlaag?
15	Zwart, hoogglans laag
16-21	5-tal zandsteenkleur/bentheimer lagen, van elkaar gescheiden door donkere vuillagen (meer roet en vervuiling in de lucht)
22	Zwart, hoogglans
23	Bentheimer
24-27	3-tal zwart, waaronder hoogglans.. Laag 27 is de huidige verflaag

Verflagen op de strik en het lint

Dit onderdeel heeft het meeste kleur gezien samen met het kroontje. Verschillende lagen oranje en geel sierden de strik, maar net als op de hoed zien we de kleurtraditie veel minder kleurrijk worden naarmate we dieper kijken in de verflaag (afb. 31). Hieronder een overzicht:

Oudste lagen	
1-3	Zeer lichte bentheimer tot oker, laag is 0,5 mm dik, bestaat vermoedelijk uit meerdere lagen maar slecht scheidbaar
4	Donker oker, misschien donker verkleurd/geoxideerd maar kan ook een glaceerlaag zijn.
5	Donker / zwart
6	Bentheimer/grondlaag?
7	Donker / zwart
8	Bentheimer/grondlaag?
9	Donker / zwart
10	Bentheimer/grondlaag?
11	Donker / zwart
12-13	2 lagen, Bentheimer/grondlaag en donkerdere glacislaag
14	Donker / zwart
15-19	4-tal lagen bentheimer/kalk, gescheiden door vuillagen
20	Donker / zwart
21-22	Oranje en geel/ niet makkelijk te scheiden lagen

23	Donker / zwart op een witte grondlaag, hoogglans
24	Grijze korrelige laag
25	Grijs/goudbruin, vuilig, misschien vergulding of goudverf?
26	Oranje met grijze vuillaag
27-28	2 lagen geel met grijze vuillaag (of grijze grondering?)
29	Lichte grondering, daarna oranje met grijze vuillaag
30	Donker/zwart hoogglans, lijkt deels verwijderd
31	Dunne laag geel, verweerd.

Afb. 31: doorsnede aan de punt van de strik. Veel oranje en geel in de laatste twee eeuwen.

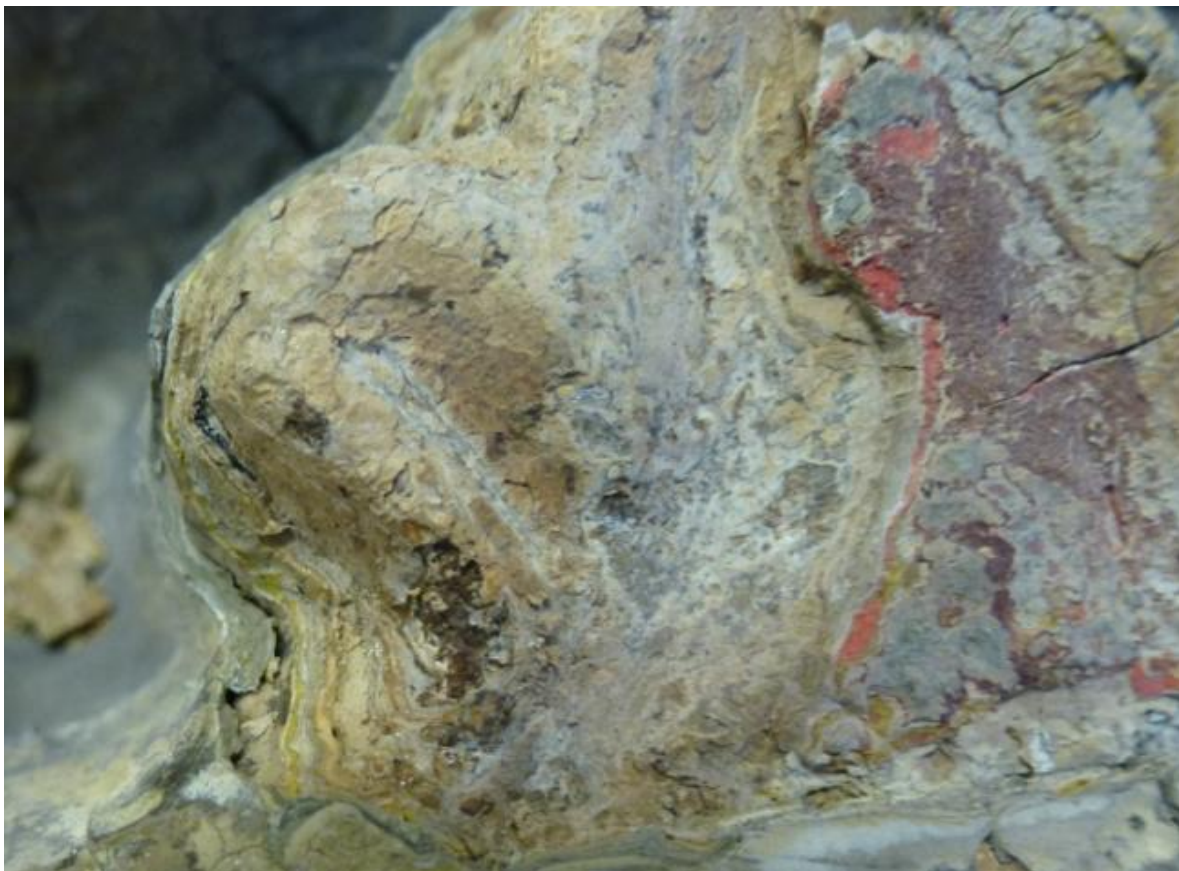
Verflagen op het kroontje

Deze lagen waren erg slecht vrij te leggen en heel erg verkleefd en verweerd. Wel zijn er behoorlijk wat kleuren op teruggevonden en zijn er in het verleden kleuren gebruikt om de diverse onderdelen te benadrukken. Hoofdzakelijk betreffen het hier geeltinten. Vreemd genoeg zijn er geen verguldsporen aangetroffen.

Oudste lagen		
1-3	Oker/bentheimer, laag is 0,5 mm dik, bestaat vermoedelijk uit meerdere lagen maar slecht scheidbaar	
4	Donker oker, misschien donker verkleurd/geoxideerd maar kan ook een glaceerlaag zijn.	
5	Grijswit	
6-11	5-tal okerlagen, slecht te scheiden	
12	Gele oker	
13	Grijs	
14	Kalkwit/grondlaag? Met hierop in de kroonpunten rode accenten	14a
15	Felgeel op een witte grondlaag? Met hierop in de kroonpunten een steenrode / gebrande siena accenten	15a
16	Bentheimer/grondlaag?	
	Grijs	
22	Blauwgrijs, enkel gevonden in de kroonpunten	
23- 29	Een 7-tal verschillende bentheimer tinten met grijze vuillaag	
30	Bentheimer/okerlaag, huidige verflaag	

Afb. 32: De kroon tijdens vrijlegging. Heel duidelijk zichtbaar is de vroegste okergele laag.

Afb. 33: detail van de linker kroonpunt met rechts nog de resten van rode kleuraccenten.

Verflagen op de cartouche

Op de cartouche zijn de oudste verflagen wederom (varianten van) okergeel en bentheimer, we zien een verloop van lichter naar donkerder oker naar weer lichte bentheimer. Hier wordt zeer plots een blauwgrijze laag overheen gezet (vermoedelijk ter imitatie van hardsteen) waarna de tinten weer lichter worden, maar wel in de traditie van grijs tinten blijven.

Oudste lagen	
1-7	Oker/bentheimer, laag is 0,5 mm dik, bestaat vermoedelijk uit meerdere lagen maar slecht scheidbaar, lichtjes in kleur verschillend
8-10	Donker oker, kan eventueel ook een glaceerlaag tussen zitten.
11-13	Bentheimer
14	5-tal okerlagen, slecht te scheiden
15	Grijsbeige
16-20	Grijs/donkergrijs tot grijsbeige, onderling door vuillagen gescheiden
21-25	Verschillende verweerde lagen oker/bentheimer, met verschillende vuillagen. Moeilijk te scheiden.

Afb. 34: de verschillende kleurlagen op een rollaag van de cartouche.

3.3 Ontdekkingen tijdens het onderzoek

Naar aanleiding van het kleuronderzoek en de resultaten rezen er wel een aantal vragen; hoe verklaren we de aanwezigheid van de dikke laag bentheimerkleur op het hele steenoppervlak? Doorgaans werd er wel een basiskleur aangebracht die vervolgens op de specifieke onderdelen werd overschilderd in de juiste kleur, maar de eerste laag bentheimer is op veel plaatsen wel een halve millimeter dik. Uit de eerste resultaten bleek ook dat de hoed vroeger heel wat minder kleurvariatie heeft gekend dan in later tijd. Ook is het apart om zo veel zandsteenimitatiekleuren op de hoed zelf tegen te komen. Was licht oker dan de eerste kleurlaag?

Veel detail in de steen

De detaillering van de gevelsteen bleek na vrijlegging erg mooi te zijn en het steen- of beeldhouwwerk van hoge kwaliteit. De strik bleek een dubbel koord, met zelfs wat kleine rozetjes aan de zijkant van de bol. Op de bovenrand van de hoed werd ook een strik zichtbaar en de knobbel kreeg duidelijker vorm. Ook het koord en de strik bovenaan de hoed bleken als eerste van een dikke okerlaag te zijn voorzien, met daarop een zwarte verflaag.

Afb. 35: detail strik met koord

Afb. 36: rozet aan de zijkant van de bol

Afb. 37: de strik bovenaan de hoed, met knobbel

Afb. 38: De hoed, vrijgelegd.

Vondst letters

Er zijn direct ónder de hoed resten van de letters 'D' en 'N' (een eerste vermoeden?) onder alle lagen verf tevoorschijn gekomen. Er zijn hier duidelijke beitelsporen te zien; een steenhouwer heeft in het verleden vermoedelijk door een bewoner/eigenaar van het pand de opdracht gekregen om deze letters (of was het misschien een jaartal?) te verwijderen, waarschijnlijk omdat ze niet naar hem verwezen. Dit zou een leuke casus kunnen zijn voor een vervolgonderzoek en het zorgt misschien voor nét dat extra beetje informatie waardoor de herkomst en de opdrachtgever van de steen kunnen worden achterhaald.

Afb. 39: letters (of resten van Romeinse cijfers?) direct onder de hoed, links een 'D', rechts resten die lijken op een 'N'.

Vondst oude reparaties en beschadigingen

Wat minder leuk was en het kleuronderzoek - wat de oudste kleurlagen betreft - uiteindelijk op een dood spoor zette, was de vondst van oude reparaties en beschadigingen aan de hoed, die ónder alle verflagen vandaan kwamen. De meest opvallende beschadiging bevindt zich aan de linkerkant van de omgeslagen hoedrand en is netjes gelijmd (afb. 40 en 41); de andere bevindt zich links van de strik in het koord (afb. 42). Het meest vervelende van deze vondst is dat de oudste kleurlagen (de dikke okerlagen) óók op deze beschadigingen en de

lijmresten te vinden waren. Het moet hier dus gaan om een reparatie zeer vroeg in het bestaan van deze gevelsteen. De vraag is nu of de steen destijds, bij de restauratie of reparatie, geheel vrij is gemaakt van nog óudere verf die eerder op de hoed zat. In dit licht kan ook de dikkere okerlaag op de hele steen een aanwijzing zijn, want misschien is deze laag gebruikt om de reparatie én de wijziging aan de letters onder de hoed aan het oog te onttrekken. Maar als dat het geval was dan zou er misschien op andere delen, in kleine hoekjes, nog resten van oudere verf gevonden moeten zijn, gecamoufleerd door de dikke laag, en dat is hier niet het geval geweest.

Het vermoeden bestaat hierdoor dus dat er helemaal geen originele kleur op de steen gevonden is; de beschadigingen waren netjes gerepareerd en zaten helemaal onder alle (vroegste) verflagen verstoppt. Daarnaast kan de dikke okerlaag ook een verwijzing zijn naar de óngeschilderde staat waarin de gevelsteen zich mogelijk bevond vóóordat de beschadigingen werden gerepareerd. De okerlaag moest daarmee een lichte zandsteenkleur imiteren - de kleur van het steen waaruit de meeste gevelstenen werden gemaakt.

Helaas is door deze vorm van kleuronderzoek niet te zeggen of tijdens dit onderzoek de daadwerkelijke éérste en vroegste kleurlaag op de steen is aangetroffen. Bovenstaande zaken zijn sterke aanwijzingen dat er géén originele verflagen zijn aangetroffen. In het verloop van het onderzoek zijn er wel verfmonsters genomen van de diverse gekleurde onderdelen op 'De Blauwe Hoed' waarmee eventueel verder laboratorium- en scheikundig onderzoek kan worden gedaan naar de samenstelling en ouderdom van de verf.

Afb. 40: de hoed met de reparatie links.

Afb. 41: detail met de reparatie

Afb. 42: de beschadiging in het koord, niet gerepareerd maar wel overheen geveerd.

3.4 Kleuradvies

Kleuradvies voor de gedenkstenen 'ANNO' en '1652'

Rekening houdend met het onderzoek, historische voorbeelden en met bovenstaande vondsten luidt het advies voor beide gedenkstenen als volgt:

Voor de cartouche of achtergrond een zachte bentheimertint, in het werk te bepalen, liefst gelijkend op Sikkens E.8.20.60 of E8.20.70 of RAL 1001.

Voor de letters en de cijfers een bruine tint, overeenkomstig RAL 8011, zodat er genoeg contrast is, maar het resultaat niet overdreven hard overkomt.

Kleuradvies voor gevelsteen 'De Blauwe Hoed'

Gezien de resultaten is het lastig om een advies te doen omdat er vermoedelijk geen originele kleuren gevonden zijn. Maar als we rekening houden met de kleurtraditie die we op de hoed hebben gezien (veel zwart en oker), de kostuumhistorie en de argumentatie hierboven, komen we tot twee adviezen:

1) Een basis aanbrengen van een neutrale zandsteentint (RAL 1001) en vervolgens de hoed zwart kleuren (RAL 9005) en het koord bruin (RAL 8011). Het kroontje mag eventueel een gele okertint (RAL 1004) krijgen en misschien een verguldlag. Hoewel we geen echt bewijs hebben dat de steen deze kleurlagen origineel heeft gehad, geeft de overwegend zwarte kleurtraditie op de hoed misschien weer hoe de situatie eerder was, naast het feit dat deze hoeden in het dagelijks leven daadwerkelijk ook zwart waren. Het is voor de leesbaarheid van het beeld dan praktisch om ook het koord in haar juiste – bruine - kleur te verven. De achtergrond (of uitvulling van de steen achter de cartouche) krijgt een iets lichtere zandsteenkleur, RAL 1014. Zo komt de cartouche zelf beter uit.

2) Overschilderen in een neutrale zandsteentint (RAL 1001). Hiermee wordt de steen egaal getint waardoor latere toevoegingen en restauraties minder in het oog springen. De steen heeft genoeg detail waardoor ze leesbaar blijft, ook zonder kleuraccenten.

Dit advies is gebaseerd op de dikke okerlaag die gevonden is en de eventuele mogelijkheid dat dit zou kunnen verwijzen naar de geheel ongekleurde staat waarin de steen zich vóór de toenmalige reparatie bevond. Eventueel laboratoriumonderzoek van de verfmonsters kan dan eventueel misschien verder uitwijzen of de gevonden verf de oudste kleurlaag is.

Olieverf of Keim?

Er is in het verleden een grote voorliefde geweest voor het gebruik van verf op lijnoliebasis voor het be- en overschilderen van de gevelstenen. Daar dit in vroeger tijden voor buitenwerk de beste en meest weersbestendige verf was, is dat een logische keuze, aangezien de gevelstenen weer en wind moesten doorstaan. De verflaag droogde daarnaast ook langzaam waardoor men de verf met veel gevoel voor kleur en detail kon mengen en de combinatie van olie en pigmenten leverde een mooie diepgekleurde verflaag op. Ook tegenwoordig wordt olieverf nog veel gebruikt bij restauraties om de gevelstenen weer van een nieuwe kleurlaag te voorzien. Gezien de duurzaamheid van de verf logisch, maar de laatste decennia is er in het kamp van de steenrestauratie het besef gekomen dat het beschilderen van steen niet in alle gevallen wenselijk is voor het behoud ervan.

Verflagen, al dan niet op lijnoliebasis, hebben de eigenschap om hun ademende kwaliteiten te verliezen met elke laag die er extra op wordt aangebracht. Het gevolg is dat de steen haar vocht niet meer kwijtkan. Met de verkeerde weersomstandigheden kan achter de verflagen ijsvorming ontstaan of zoutmigratie. Met natuurlijk ook alle gevolgen voor een harde verflaag op het oppervlak; deze gaat craqueleren, blazen of trekken.

In de hedendaagse restauratiewereld gaan er steeds meer stemmen op om Keimverf^{xii} te gebruiken op steen. De belangrijkste reden daarvoor zijn de sterk ademende kwaliteiten die het product heeft; het vormt geen afgesloten laag op de steen maar vormt een silicaatlaag waarbij deze laag fysiek één wordt met het oppervlak. Het krijgt dan een waterafstotende werking. De steen kan hierdoor blijven ademen en de vochthuishouding wordt gereguleerd zónder dat de kleur verandert of vervormd. Dit scheelt ook in onderhoud; een Keimlaag is vuil-, algen- en UV-werend en is daarom zeer duurzaam. Een klein nadeel van Keim is dat de verf een mattere uitstraling heeft, waardoor de kleuren iets minder helder overkomen dan bij olieverf.

Het is de overweging waard om de eigenschappen van beide verfsoorten onder de loep te nemen, al is het maar uit oogpunt van onderhoud en duurzaamheid.

Olieverf: sterk, diep van kleur, maar verliest na een aantal lagen haar ademende kwaliteit en gaat werken – hierdoor regelmatig onderhoud gewenst, ook voor het behoud van de steen. Vormt een laag óp de steen (hoewel lastig verwijderbaar) waardoor reversibel te noemen.

Keimverf: sterk, matter van kleur, laat de steen ademen en is duurzaam en onderhoudsarm. Vormt een eenheid met de steen. Nadeel: niet reversibel.

4. Suggesties voor vervolgonderzoek

Tijdens dit onderzoek is veel interessante nieuwe informatie naar voren gekomen waardoor we iets meer te weten zijn gekomen over de gevelstenen van Breestraat 79. Gezien de beperkte onderzoekstijd en het budget zijn er toch een aantal vragen onbeantwoord gebleven, en kunnen we op basis daarvan suggesties doen voor verder onderzoek:

- Waar zijn de andere gevelstenen uit de zijgevel naar toe? Zou het kunnen dat deze nog steeds in het depot van Museum de Lakenhal zijn opgeslagen? Het is interessant om na te gaan of deze stenen nog bewaard zijn gebleven omdat hierdoor misschien nieuwe informatie onthuld wordt over de datering, de gebruiksgeschiedenis van het pand.
- Het kan zeer interessant zijn om nog verder onderzoek te doen naar de precieze datering van de gevelsteen met de hoed. Ook omdat tijdens het onderzoek is ontdekt dat er destijds letters onder de hoed aanwezig waren, en de 'Gecroonde Hoet' voorkomt in een archiefstuk uit 1608, zou dit kunnen leiden tot het vinden van aanvullende informatie in andere archiefstukken. De grote vraag waarom er een steen met een hoed in de gevel van Breestraat 79 heeft gezeten is tot op heden nog niet door archiefinformatie beantwoord.
- Bij dit onderzoek zijn enkel de kleurlagen visueel onderzocht, maar zijn deze niet met de microscoop of in het laboratorium op chemische samenstelling en daadwerkelijke ouderdom beproefd. Hoewel het vrij zeker is dat de oudere lagen op de hoed waarschijnlijk niet de oudste verflagen zijn, kan een dergelijk onderzoek meer uitsluitsel bieden over de samenstelling en eventuele ouderdom van de aanwezige verflagen.
- Hoe zijn de beschadigingen ontstaan aan de Gecroonde Hoed? Heeft de steen ooit in de gevel van een ander huis gezeten, en is ze mogelijk daarna verplaatst naar de Breestraat waarbij er onvoorzichtig met de gevelsteen is omgesprongen?

Noten en literatuur

ⁱ 'Het gevelteken en zijn verhaal – De Blauwe Hoed, Breestraat 79 hoek Diefsteeg', op de website van Historische vereniging Oud Leiden, www.oudleiden.nl

ⁱⁱ Johannes Martinus Anton Rieke (of *Riecke*) (1851-1889) tekende talloze stadsgezichten en gebouwen. Hij heeft vele werken gemaakt van gebouwen in Amsterdam maar ook Leiden.

ⁱⁱⁱ G. Offenbergh: *Gevelstenen in Nederland*, Zwolle 1986, p. 13.

^{iv} Offenbergh 1986, p. 13.

^v A. Metselaar: *Geschiedenis van het Hooge Veer – de oprichting van de hollandse compagnie. Een beschrijving van de Hollandse participanten, hun onderlinge relaties en hun verhouding met Roelof van Echten (1635-1643)*, Hoogeveen 2011, p. 7, het betreft een passage uit het Leids Archief (SA II inv. nr. 1216 fol. 10, 19-07-1608).

^{vi} Mevr. Drs. E. de Baan, na persoonlijke communicatie en emailwisseling op 8-1-2013 tot 13-1-2013.

^{vii} J.H. der Kinderen-Besier: *Spelevaart der mode*, Amsterdam 1950.

^{viii} *Ibid.* p. 37.

^{ix} *Ibid.* p. 94.

^x *Ibid.* p. 137-138.

^{xi} Mevr. Drs. E. de Baan, na persoonlijke communicatie op 21 januari 2013.

^{xii} Keim is een natuurlijke, minerale silicaatverf. Meer informatie op www.keim.nl